

ŞÂRİHİ BİLİNMEYEN ŞERH-İ MU'AMMEYÂT-I ŞİHÂBÜDDÎN (RİSÂLE-İ ZİYÂİYYE) ADLI ESER

*The Anonymous Commentary Named Şerh-i Mu'ammeyât-ı Şihâbüddîn
(Risâle-i Ziyâiyye)*

Gıyasettin ATEŞ*

ÖZ: Klasik Türk edebiyatında bir türü ifade eden ‘muamma’ kavramı, özellikle Fars edebiyatında 15 ve 16. asırlarda büyük ilgi görmüş ve bu türün ele alındığı öğretici metinler kaleme alınmıştır. Etkileşim sonucu Türk edebiyatına geçen bu tür rağbet görmüş ve Farsça kaleme alınan didaktik metinlerin Türkçe tercüme ve şerhleri yapılmıştır. Farsçadan Osmanlı Türkçesine tercüme ve şerhi yapılan eserlerden biri de Hakîrî mahlasını kullanan Hüseyin Baykara dönemi Fars şairlerinden Şihâbüddîn Hakîrî’ye ait Risâle-i Ziyâiyye’dir. Tezkirelerin verdiği bilgilerden hareketle Hakîrî, kudretli bir kaside şairi ve mahir bir muamma söyleyendir. Bu çalışmada inceleme konusu edinen Risâle-i Ziyâiyye eseri, ismini tespit edemediğimiz bir şârih tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Bu şerhe ait elimizde tek bir nüsha bulunmakta olup şerhin istinsah tarihi 1155 (1742-43)*’tir. Bu şerhte Risâle-i Ziyâiyye’nin 129 beytin tercüme ve şerhi yapılmıştır. Eserde muamma türü, tahsîlî, tekmîlî, teshîlî ve tezyîlî şeklinde dört kısma ayrılarak ele alınır. Şerhte önce Farsça ana metin verilir, devamında ilgili beyitlerin tercüme ve şerhi yapılır.

Bu çalışmanın giriş bölümünde muamma türü ve gelişimi hakkında özet bilgilere, inceleme bölümünde tezkirelerdeki bilgiler ışığında Şihâbüddîn Hakîrî’nin hayatı ve eserlerine dair bilgilere yer verilmiştir. İncelenen Türkçe şerhin şekil ve içeriğine dair bilgiler yine bu bölümde ele alınmıştır. Çalışmanın metin başlığında ise bu şerhe ait tek nüshanın transkripsiyonlu metni sunulmuştur. Eksik varakta yer alan beyitler ile tercüme edilmeyen beyitlerin tercüme ve şerhi bu bölümde dipnotta verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muamma, Muamma Şerhi, Şihâbüddîn Hakîrî, Risâle-i Ziyâiyye

ABSTRACT: In Classical Turkish literature, the concept of “muamma,” a genre that involves mystery, gained significant attention in Persian literature during the 15th and 16th centuries. This genre led to the creation of instructional texts. As a result of cultural interaction, this genre found its way into Turkish literature, where Persian didactic works were translated and commented upon in Turkish. One of these works is *Risâle-i Ziyâiyye* by

* Dr., AFAD, Ankara, giyasettinates34@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9149-8638

Şihâbüddîn Hakîrî, a poet from the time of Hüseyin Baykara, who used the pen name Hakîrî. According to biographical dictionaries (tezkiye), he was a powerful ode poet and a master of muamma. The work *Risâle-i Ziyâiyye*, the subject of this study, was translated into Turkish by an unknown commentator. We have only one surviving manuscript of this commentary, and its transcription date is 1155 (1742-43). The *Risâle-i Ziyâiyye* consists of 129 couplets, all of which were translated and commented on. The genre of muamma in the work is divided into four categories: Tahsîlî, tekmîlî, teshîlî, and tezyîlî. The commentary first presents the original Persian text, followed by its Turkish translation and explanation.

In the introduction to this study, an overview of the *muamma* genre and its development is provided. The analysis section examines the life and works of Şihâbüddîn Hakîrî based on the information found in biographical dictionaries (*tezkiyes*). Furthermore, this section delves into the form and content of the analyzed Turkish commentary. In the text section, a transcription of the sole extant manuscript of the commentary is presented. Translations of the couplets found on the missing folio, as well as those previously untranslated, are provided in the footnotes.

Keywords: Muamma, Muamma Commentary, Şihâbüddîn Hakîrî, Risâle-i Ziyâiyye

Cite as / Atıf: ATEŞ, G. (2025). Şârihi Bilinmeyen Şerh-İ Mu'ammeyât-ı Şihâbüddîn (Risâle-İ Ziyâiyye) Adlı Eser. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15(30), 137-172. <https://doi.org/10.33207/trkede.1643106>

Yayın Tarihi	21 Temmuz 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
	
Date of Publication	21 July 2025

Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Giriş

Divan edebiyatının edebî türlerinden biri muammadır. “Gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz” (Bilkan, 2000: 11) anlamına gelen muamma kelimesi, bir edebî terim olarak da “şiiirde remiz, ima veya işaret yoluyla dolaylı şekilde bir isme delâlet eden söz” (Saraç, 2020: 320) demektir. Bir beyan mahareti niteliği taşıdığı için beyan ilmine tâbi bir disiplin olarak kabul edilen muammanın (Tarlan, 2019: 283) şiiirde edebî bir sanat olarak icra edilmesi de bedî’ ilmiyle ilgili tarafını oluşturmaktadır (Durmuş, 2020: 320).

İlk örnekleri Arap edebiyatında görülen muamma türü, Fars edebiyatına geçtikten sonra müstakil bir ilim şeklinde ele alınıp kâideleri tespit edilmiştir (Tarlan, 2019: 279-280). İran edebiyatında muamma konusunda ilk çalışmalar Şerefeddin Ali Yezdî (ö. 858/1454)’ye atfedilir. Bu çalışmaları ilerleten Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492)’den sonra bu tür çok rağbet görmeye başlamış ve Mîr Hüseyin Nisâbûrî (ö. 904/1498-99) ile de zirveye ulaşmıştır. Türk edebiyatında ilk muamma örneği Ahmedî (ö. 815/1412) ve Muînî’ye aittir. XV ve XVI. yüzyılda revaçta olan bu tür XVI. asırdan sonra önemini kaybetse de Tanzimat dönemine kadar edebî bir maharet olarak kabul edilmiştir. XVI. yüzyılda 700’e yakın muamma söyleyen Emrullah Emrî (ö. 983/1575), devrinde fazla revaç bulmamış olan bu sanatı ilerleterek muammanın önem kazanmasını ve kendisinden sonra da devam ettirilmesini sağlamıştır (Saraç, 1995: 164). Türk edebiyatında Cem Sultan, Lâmiî Çelebi, Bâkî, Fuzûlî, Kınalızâde Ali çelebi, Âlî Mustafa Efendi, Ubeydî, Nâbî,

Nahîfî, Fıtmâ Hanım, Sünbülzâde Vehbî muamma söyleyen şairlerden bazılarıdır (Bilkan, 2000: 27; Saraç, 2020: 320, 321).

Muammanın düzenlenmesi ve çözümü genellikle amel denilen dört yöntemledir. Gizlenen ismin harflerini veren yönteme “tahsîlî”, gizlenen isme işaret etmek üzere bulunan harf ve hecelerin nasıl yan yana getirileceğini, bunların yer değiştirmesini veya kaldırılmasını gösteren yönteme “tekmîlî”, muammanın çözümünü kolaylaştıracak yönteme “teshîlî”, gizlenen isme hareke, sükûn ve şedde verme yollarına da “tezyîlî” denir. “Bu dört işlemle bunların kısımlarına dair teorik bilgiler, Arapça eserlerin yanı sıra Fars ve Türk edebiyatlarında da genellikle benzer şekillerde ele alınmıştır” (Bilkan, 2000: 66, 67; Tarlan, 2019: 285; Durmuş, 2020: 320).

Muamma türünün gelişimi ile muammanın çözüm yolları hakkında klasik dönemde birçok risâle yazılmıştır. Türk edebiyatında muamma söyleyen şairlerin yanı sıra bu sahada yazılan Farsça eserleri tercüme ve şerh eden şair ve yazarlar da olmuştur (Yazar, 2011: 679-698). Bu eserlerden biri de 15. asır Fars şair Şihâbüddîn Hakîrî’ye ait *Risâle-i Ziyâiyye*’dir. Bu eserin, ismini tespit edemediğimiz biri tarafından *Şerh-i Mu’ammeyât-ı Şihâbüddîn* adıyla Türkçeye tercüme ve şerhi yapılmıştır. Bu şerhe ait yalnızca bir nüsha bilinmektedir. Bu makalede söz konusu nüshadan hareketle bu şerh ele alınacaktır.

1. İnceleme

1.1. Şihâbüddîn Hakîrî’nin Hayatı ve Eserleri

Şairin adı Şihâbüddîn Ahmed b. Nizâmeddîn el-Herevî olup mahlası Hakîrî’dir. Nasrâbâdî (ö. 1091/1680’den sonra), *Tezkire*’sinde Mollâ Şihâb adı ile Hakîrî’yi şöyle tanıtır: “Nazmın tertibinde tam kudret sahibidir. Sultan Hüseyin Mirza zamanının meşhur şairleri arasındadır. Hakîrî mahlasını kullanmıştır. Birkaç kasidesini görebildim, gerçekten kudretli söylemiş ve muamma fenninde yaratılışı olgun ve lütufludur” (Nasrâbâdî, t.y.: 509).

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 2932-3’te bulunan *Risâle-i Ziyâiyye*’nin başlığı “Risâle-i Mevlânâ Şihâbüddîn Hakîrî - şâgird-i Mevlânâ Mîr Hüseyin-i Meşhûr-” şeklindedir. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Hakîrî, muamma ilmiyle ünlenmiş olan Mîr Hüseyin’in talebesidir.

Tezkirelerdeki bilgilerden hareketle farklı türlerde eser verdiği anlaşılan Hakîrî’nin muammaya dair üç eseri bulunmaktadır. Bunların ikisi mensur

biri de manzumdur. Bursa İnebey Kütüphanesi Haraccı Koleksiyonu 1029 numaralı mecmuada bu üç eser bir arada yer alır.

Muamma ilminin Farsça manzum olarak ele alındığı eserin adının Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 2932-3'teki nüshada *Risâle-i Ziyâiyye* olduğu nüshanın ilk varâğının derkenarında ve eserin hâtıme kısmında belirtilir. Eser mesnevi nazım şekliyle ve aruzun mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün vezniyle kaleme alınmış olup 144 beyittir. Yazar Hakîrî mahlasını kullandığı eserini,

پی تاریخ آن از عالم غیب
رسیده نسخه موزون بی عیب

beytinde geçen عیب نسخه موزون بی عیب ifadesinin ebced hesabı ile 918 (1512-13) yılında kaleme alınmıştır. Eserin Türkiye'deki kütüphanelerde çok sayıda yazması bulunmaktadır.

1.2. Şârihi Bilinmeyen *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Şihâbüddîn*'in Genel Özellikleri

Anadolu Türkçesiyle kaleme alınan eserin şârihi belli değildir. Arapça kısa bir hamdele ve salveleden sonra şârih, tâliplerin muamma fennine olan rağbetlerini görünce *Şihâbüddîn* isimli kitabı şerh etmeye karar verdiğini ifade eder. 1155 (1742-43) yılında istinsah edilen nüshanın eksik bir nüshadan çoğaltıldığı müstensih notunda belirtir. Şerhte temel metinden 129 beyit yer alır.

Şerhte muamma çeşitleri için ana başlık ve alt başlıklar kullanılır. Farsça olan bu başlıklardan sonra kaynak metne (beyte) yer verilir ve ardından bu beyit/beyitler şerh edilir. Şerhin ilk beyitlerinde Farsça kelimelerin Türkçe anlamları ve konu ile ilgili Fars grameri hakkında kısa bilgi verildikten sonra ilgili beytin çevirisi yapılır. Daha sonra 'beyân-ı istihrâc' ifadesi ile beraber ilgili muamma çözümlenir. Şerhin ilerleyen bölümlerinde ise yalnızca beytin çevirisi ve muamma çözümüne yer verilir. Muamma tarifinin anlatıldığı bazı beyitlerin çevirilerinin yapılmadığı görülmektedir.

1.3. Nüsha Tavsifi

Nüsha Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 5192'de bulunmaktadır. Bu mecmuada üç eser bulunur. Bunlar *Şihâbüddîn*'in şerhi, bu şerhin metni olan *Risâle-i Ziyâiyye* (Eser iki defa yazılmıştır.) ve Molla Câmi'nin *Manzûme-i Suğrâ*'sıdır. Mecmua 30 varaktan oluşur. Nüshanın 1a sayfasında '*Şerh-i Mu'ammeyât-ı Şihâbüddîn*' yazılıdır. Bu şerh, mecmuanın 1b-15b varakları arasında yer alır.

Nüsha 215x135-152x80 mm. boyutundadır. Saman renkli kâğıda yazılı nüshanın sayfalarında cetvel bulunmaz. Bazı sayfalarda nem lekesi oluşmuş ve bazı sayfalarda mürekkep dağılmıştır. Nestalik hattıyla her sayfada 19 satır yer alır. Farsça ana metin ile başlıklar kırmızı mürekkeple yazılıdır.

1.4. Eserin Muhtevası

Ana metnin ilk üç beyti Allah'ı tazim eden tevhit niteliğindedir. Asıl konuya muamma tanımı ile giriş yapılır. Muamma, bir söz grubunun muayyen bir lafza ima ve işaret yolu ile delalet etmesi şeklinde tanımlanır. Bundan sonra muamma ilminin dört kısma ayrıldığı belirtilir. Bunlar **tahsîlî**, **tekmîlî**, **teshîlî** ve **tezyîlî** şeklindedir.

Teshîlî amel dört kısma ayrılır. Bunlar **intikâd**, **tahlîl**, **terkîb** ve **tebdîl**'dir. **İntikâd**, nazımda lafzın cüzüne işaret etmektir. **Tahlîl**, bir lafzı iki veya daha fazla parçaya ayırmaktır. **Terkîb**, birden fazla bilinen kelimeyi birleştirerek yeni bir kelime oluşturmaktır. Terkipten maksat yeni kelimenin anlamıdır. **Tebdîl** ise lafızlarda bazı harflerin kullanımdan düşürülüp yerlerine başka harflerin getirilmesidir.

Tahsîlî ise dokuz kısımdır. Bunlar, **tansîs**, **tahsîs tesmiye**, **telmîh**, **tashîf**, **teşbîh**, **kinâye**, **terâdüf**, **îştirâk** ve **hisâbî** şeklindedir. **Tansîs ve tahsîs**, herhangi bir lafzın kendisini irade etmesidir. **Tesmiye**, bir harfin isminden müsemma dilemektir veya müsemmadan isim murat etmektir. **Telmîh**, söylenilen lafızla bir kelimeye işaret etmektir. Telmîh iki kısımdır. Birincisi, her yerde meşhur olan bir kelimenin zikri ile yine meşhur olan başka bir kelimeyi seçmektir. İkincisi, yazılı olmayan bir kelimeye zikredilen ifadelerle işaret etmektir. **Tashîf**, aklın bir lafızda tasarruf etmesiyle o tasarruftan o lafzın suretinin hasıl olmasıdır. Bu şekil, mefhumu teşbih ve temsil olan bir lafız sebebiyle oluşursa tashîf-i vaz'î olur. Eğer lafız ve ibarenin tashîfi noktanın silinmesi veya noktanın konulmasıyla olursa tashîf-i ca'lî olur. **Teşbîh** ve istiâre, bir lafzı bir harf ile işaret etmektir ki o lafzın manası o harfi göstersin. **Kinâyet** iki kısımdır. İlki bir harf veya lafzı kinâye yolu ile söylemektir. İkincisi ise bir lafzın anlamının vasıta olmaksızın bir lafızdan bir lafız dilemektir. **Terâdüf**, aynı anlama gelen iki kelimenin birinden diğerini talep etmektir. **İştirâk**, bir kelimenin iki anlamı olup şiirde ve muamma çözümünde iki ayrı anlamın kullanılmasıdır. **Hisâbî** amel ise, istenen ismin elde edilmesi belli bir sayı mülâhazasına bağlı olmaktan ibaret olup beş kısma ayrılır. Bunlar üslûb-ı ismî, üslûb-ı harfî, üslûb-ı ihsâyî, üslûb-ı inhisârî ve üslûb-ı rakam şeklindedir.

Tekmîlî amel **te'lîf**, **iskât** ve **kalb** olmak üzere üç kısımdır. Dağınık halde bulunan kelimelerin bir araya getirilmesiyle te'lîf olur. Bu amel de

imtizâcî ve ittisâlî şeklinde iki çeşittir. İmtizacî, bir lafzı başka bir lafzın içine koymaktır. İttisâlî ise bir sözcüğe başka sözcük yakınlaştırmaktır. **İskât**, kelimenin bazı harflerini atmaktır. Bu amel aynî ve mislî olmak üzere iki kısma ayrılır. Aynî, atılacak harflerin silinecek kelimededen gösterilmesidir. Mislî ise silinecek harfin atılacak kelimeye belli olmayıp başka kelimeye belirtilmesidir. Kalb ameli, kelimenin harf düzenini değiştirmektir. Bu amel üç kısma ayrılır. Bunlar kalb-i küll, kalb-i ba'z ve kalb-i killî şeklindedir. Bir kelimenin ters okunması kalb-i küll, kelimenin bazı harflerinin yer değiştirmesine kalb-i ba'z, mürekkep lafızların her bir parçasının yer değiştirmesine kalb-i küllî denir.

Tezyîlî amel altı kısma ayrılır. Tahrik ve teskin, harekeli bir harfin sakin okunması veya tam tersi olma durumudur. Teşdid ve tahfif, şeddetsiz bir harfi şeddeli okumaktır veya tam tersi. Med ve kasr, bir kelimedeki elif harfini med'li okumak veya tam tersi yapmaktır. Dördüncüsü izhâr ve isrârdır. İzhâr, kitabette var olan bir harfin okumada olmayıp remiz ve işaret yolu ile okumada ortaya çıkarmaktır. Kelimeye var olan bir harfin yok olmasına da isrâr denir. Beşinci kısım marûf ve mechûl'dur. Ma'rûf, işbâ'dan yoksun olan bir harfin işbâ'dan yoksun bırakmaktır. Kelimedeki bazı harflerin atılmasına da mechûl denir. Altıncı kısım ise ta'rîb ve ta'cîm dir. Arapça bir harfi Farsçaya veya Farsça bir harfi Arapçaya dönüştürmektir.

2. Metin

Bismillâhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

[1b] (1) el-Ḥamdu lillāhi'l-lezī ḥalaḳa'l-eşyā'e bi-terkibi'l-kāfi ve'n-nūn ve intikād minhe'(2)l-insān ve a'tāhu lisānen şārimen keyfe mesnūn. Ve's-şalātu ve's-selāmu 'alā (3) Muḥammedin'illezī şāḥafa bi-dīnihi cemī'a'l-edyān ve şarraḥa ismehū bi-ismi ḥālīḳi'l-melekūtāt (4) mine'l-a'rāzi ve'l-a'yān. Ve 'alā ālihi'l-'izām ve aşḥābihi'l-kirām ilā yemi'l-kıyām. (5) **Ve ba'd**, felemmā ra'eytū raḡbete't-tālibīne ilā fenni'l-mu'ammā, ereditū en eşraḥa'l-kitābe'l-(6)müsemmā bi-Şihābuddīn, vellāhu'l-muvaffīḳ li'l-sedād ve minhu'l-hidāye ve'r-reşād.¹(7)

بنام انكه ذات جمله اشيا

¹ Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Hamd o Allah'a ki varlığı kâf ve nûn'un terkihiyle (كن) yarattı. Ve insanı o varlıktan seçti ve ona istediği şekilde belîğ bir dil bahş etti. Salât ve selâm Hazreti Muhammed'e olsun ki onun diniyle bütün dinler bozuldu. Ve adı mülklerin yaratıcısının ismiyle apaçık belirtildi işaretlerden ve nesnelerden. Ve kıyamet gününe kadar, şerefli âl ve ashâbı üzerine olsun. Ve sonra, ne zaman ki tâliplerin muamma fennine olan ilgilerini gördüm, Şihâbuddîn ismiyle meşhur olan kitabı şerh etmeye karar verdim. Doğruluk için Allah muvaffak kılsın. Hidayet ve doğru yol ancak O'dandır.

بود چون اسم [و] ذات او مسمّا²

(8) Ma'lūm ola ki bā-yı müfrede-i meftūḥa Fārisīde bā-yı cārenūn cemī' ma'nalarında (9) müsta'meldür. İllā ma'nā-yı ta'diyede degül. Ya'nī 'Arab bābı diyecek yerde 'Acem (10) بیدر dimez. Pes bunda bā harf-i isti'ānetdür, بسم الله bā'sı gibi. Ve mütā'allıkı (11) mübāşir olduḡuñ maşlahata göre bir fi'l taqdīr olunur. نام, isim ma'nāsına (12) lafızdur. ان, işāret-i ba'ide için mevzū'dur. Nitekim این işāret-i karīb (13) içündür. که, luḡat-ı Fārisīde üç ma'nāya gelir: Edāt ve rābta ve ta'diye. (14) Üçünci ma'nası kimesne dimekdür. Bu maḥalde ma'nā-yı aḥīr murāddur. ذات, senūn (15) 'aynine ve ḥaḳīkatine dirler. اشیا, cem'-i 'şī'dür, yāḥūd 'şī'den maḳlūbdur ki [2a] (1) شیا, ism-i cem'dür. چون, edāt-ı teşbīhdür ve edāt-ı ta'līl daḡı olur. (2) Türkīde ve Fārisīde müsta'meldür. Nihāyeti Türkīde که lafzıyla telaffuz olunur, (3) çünkü dirler. Ma'nā-yı beyit: Ol kimesnenūn nāmıyla ibtidā iderim ki bu cümle (4) eşyā-yı mevcūda isim meşābesinde ve anuñ zāt-ı bīcūnı müsem mā meşābesinde (5) olur. Murād, isim müsem māya dāl olup izhār itdüḡi gibi bu eşyā ki (6) maşnū'ātdan 'ibāretdür, şāni'ā dāl olup izhār ider. Ve isim (7) ve müsem mā zikrinde berā'at-i istihlāl vardır, vallāhu a'lem bi's-şavāb. (8)

بود آسایش دلها ز نامش

کشاده جمله مشکله ز نامش

(9) بود, vāv'uñ fethiyle fi'l-i muzāri'dür, olur ma'nāsına. Sükūn-ı vāv-ile (10) māzīdür, idi demek olur. آسایش, rāḥat ma'nāsınadır. (11) دل gönül ma'nāsınadır ve ها, edāt-ı cem'dür. Ma'lūm ola ki lisān-ı Fārisīde (12) ismūn cem' olunmasında kā'ide oldur ki isim ikiden ḥālī degüldür. Şāḥib- (13) ḥayāt olmaḳ var, olmamaḳ var. Şāḥib-ḥayāt olursa elif ve nūn (14) ile cem'lenür: خویان ve اسپان ve مرغان gibi. Ve eger āḥirinde yā-yı sākine (15) olursa ol yā ibkā olup عالمیان ve آدمیان dinilür. Ve eger āḥirinde (16) yā olursa kāf'a mübeddel olur, جویندکان ve بندکان gibi. Şāḥib-ḥayāt (17) olmazsa lafz-ı yā'nuñ lühūḳıyla cem'lenür, آسمانها ve زمینها ve سالها gibi. (18) Ve eger ism-i cevāmidden olursa ol cāmīdnūmā ve teceddūd ve inkıẓā şāḥibi (19) olursa vecheyn cā'izdür, درختان, درختها gibi ve لبان ve لبها gibi ve روزان [2b] (1) ve روزها gibi ve شبان ve شبها gibi. نامش, de olan şīn zamīr-i (2) gā'ibdür, aşıldır. Zīrā hā ile olan lafza dāḡil olsa hemze (3) zāḥir olur, بنده اش gibi. Bārī Te'ālā'ya rāci'dür. Ma'lūm ola ki (4) luḡat-ı Fārisīde şīn-i zamīrūn iki ma'nası vardır. İsme muttaşıl olur, (5) muzāfunileyh ma'nası ifāde ider, ذاتش gibi. Fi'le muttaşıl olursa (6) دیده مش gibi, yāḥūd edevāta muttaşıl olursa اکرش gibi, ma'nā-yı mef'ūliyet (7) ifāde ider. کشاده, meftūḥ dimekdür. مشکله,

اسمی: مسمّا²

cem'-i مشکل'dür. مشکل, ism-i fâ'ildür, (8) if'âl bâbından mültebis ma'nāsına. Ma'nā-yı beyit: Gönüller rāhatı (9) ol Bārī'nüñ nāmındandır ve cümle müşkilât anuñ isminden meftūhlardur. (10)

بذات اوست عالم را نمایش

زنامش هر معما را کشایش

(11) Bā [va]şla ma'nāsınadır. او, hemze'nüñ zammı ve vāv'uñ sükunıyla zamīr-i gā'ibdür (12) هو, ma'nāsına iştirāk üzere. Ve sīn ve tā edāt-ı haberdür. (13) عالم, māsivallāh dirler, cem'i عوالم gelür, lām'üñ kesriyle. Ve ra, edāt-ı (14) mef'ıldur. نمایش, zīnet ma'nāsınadır. از, 'den muḥaffedür. من, ibtidāye (15) ma'nāsınadır. کشایش, açılmaḵ ma'nāsınadır. Ma'nā-yı beyit: (16) 'Ālemüñ zīneti anuñ zātıyladır. Ve her mu'ammānuñ açılması anuñ nāmındandır. (17)

معنی در لغت کاسم مکانست

مکان تعمیه مفهوم انست

(18) Ma'nā-yı beyit: Mu'ammā, luḡatda ism-i mekāndur. Mefhūmı mekân-ta'tıme dimekdür. (19) تعمیه maşdardur, luḡatda örtmege dirler, vallāhu a'lem bi's-şavāb. [3a] (1)

بود مقصود از ان در عرف این فن

کلامی دال بر لفظ معین

(2) در, kapu ma'nāsına ve zā'ide ve edāt-ı zarfdur. Bu maḵāmda ma'nā-yı ahīr murāddur. (3) عرف, iştīlāḥ dimekdür. فن, vāḥidü'l-fünündür. فنون, envā' ma'nāsınadır. (4) کلام, luḡatda mā-yetekkele mu bihi'l-insān ma'nāsınadır. Iştīlāḥda lafz-ı müfide dirler. Yā, lisān-ı (5) Fāriside bir nice ma'nāya gelir. İsme muttaşıl olursa vaḥdet ve ḥiṭāb (6) ve maşdariyye ma'nālarında müsta'meldür. Fi'le muttaşıl olursa ḥikāyet içündür. (7) Bu maḵalde ma'nā-yı vaḥdet murāddur. دال, ism-i fā'ildür, delālet idici (8) ma'nāsına. بر, ma'nā-yı müte'addide için mevzū'dur. Şadr ve meyve ve naşīb (9) ve ḥarfdür علی ma'nāsına ve بردن lafzından şīḡa-yı emirdür. Ve gāḥ olur ki (10) ef'āl ve maşadır edātında mücerred taḥsīn-ı lafz için isti'māl iderler. Bu maḵāmda (11) ḥarfdür, علی ma'nāsına, ma'nā-yı isti'lā' murāddur. لفظ, luḡatda 'rmi'e dirler. (12) Iştīlāḥda mā-yatalaffazu bihi'l-insāna dirler. معین, tef'ıl bâbından ism-i (13) mef'ıldur. Ta'yīn olunmuş ma'nāsına. کلام lafzında mu'ammānuñ neşir ve naẓme (14) 'ām olmasına işāret vardır. Ve لفظ lafzında mu'ammānuñ isme ve ismüñ ḡayrıya (15) 'umūmuna işāret vardır.

ولی شرطیست ایما در دلالت

نه ایمایی که باز آرد ملالت (16)

ولی, edāt-ı istidrākdur. ایما, işāret (17) ma'nāsınadır. باز, bir nice ma'nāya gelir: Toğan ve açık ve kol bāzū ma'nāsına (18) ve بازیدن lafzından emir olur. Ve ba'z terkīblerde sıfat isti'māl olunur. (19) حقه باز ve شعبه باز gibi. Ve girü ma'nāsına, bu maḥalde ma'nā-yı aḥīr murāddur. [3b] (1) Ma'nā-yı beyit: Velākin delāletde işāret şartdur ve ol işāretde melālet olmaya. (2)

چو از مفهوم او کشتی خبردار

بدان کاقسام اعمالش بود چهار

(3) ve (4) دیزدار. ism-i fā'ildür. 'da olan دار دارند, muraḥḥamdür, (5) خبردار. Ma'nā-yı beyit: Çünkü mu'ammānuñ mefḥūmundan (5) haberdār oldun, bil-ki mu'ammā a'mālinuñ aḳsāmı dördtür.

یکی تحصیلی دیگر بشنوی راست

از و اکثر غرض تحصیل اجزاست (6)

Ol dört kısmuñ biri 'amel-i taḥşil'dür ki (7) ol 'amelden ekşeriyā ġaraẓ eczā-yı isimdür.

دوم قسمست تکمیلی که اغلب

حروف اسم از و گردد مرگب (8)

İkinci kısım 'amel-i tekml'dür ki ekşer ve aḡleb (9) ismüñ ḥurūfı andan terkīb ve tertīb bulup mādde şığası kemāl bulur. (10)

سیوم تسهیلی دانیست مشهور

کز و آسان شود اقسام مذکور

(11) Üçüncü kısım 'amel-i teshil'dür ve ol 'amel meşhürdur ki andan aḳsām-ı mezkūr ki (12) taḥşilī ve tekml'dür, āsān olur.

چهارم هست تزییلی کز و نام

پذیر و زیب و زینت بعد اتمام (13)

Ve dördüncü 'amel-i tezyil'dür ki a'māl-ı şelāse (14) ile nām itmām olındıktan-şoñra bir 'amel ile zīb ü zīnet qabūl ider (15) ya'nī tezyilī, umūr-ı muḥsinedendür.

Der-beyān-ı 'amel: A'māl-ı teshilī (16)

الا یا آن که دانش با تو یار است

بدان که اقسام تسهیلی چهارست

(17) Ey ol kimse ki 'amel ve ma' rifet saña yârdur, bil ki a'mâl-ı teshîlî saña çârdur. Su'âl: (18) A'mâl-ı teshîlî icmâlde te'hîr olup tafşîlde taqđîm olmasına bâ'is? Cevâb: (19) Çünkü a'mâl-ı taḥşîlî ile a'mâl-ı tekmlî'nüñ mütemimîdür, evvelen anuñ icmâlen ma'lûm [4a] (1) olup şâniyen bu zıkr olunmak gerek. Ammâ çünkü a'mâl-ı teshîlî 'âmdur, 'umûmî içün taqđîm (2) kılınmak münâsibdür, vellâhu a'lem bi's-şavâb.

نخستین انتقاد انکاه تحلیل

سیوم ترکیب چهارم هست تبدیل (3)

Ol dört kısım intikâd ve taḥlîl ve terkîb ve tebdîldür. (4)

کنم بهر تو هر يك را معین

بتعريفات و تمثيلات روشن

(5) Senüñ içün her birini mu'ayyen iderim rüşen ve zâhir ta'rîfât ve temşîlât ile. (6)

der-Ta'rîf-i intikâd (7)

چو جزء لفظ در نظم ای یکنه

شود تیر ایشارت را نشانه

(8) Çünkü cüz'î ya'nî yâ evveli, yâḥūd vasaṭı, yâḥūd âḥiri nazımda ey yegâne ferbîh (9) olan kimesne, işâret tîrine nişâne ola. Meşelâ kelimenüñ evveline ve تاج ve بالا ve (10) روی ve emşâlî ile işâret itmek gibi. Vasaṭına دل ve قلب ve emşâlî ile işâret (11) gibi. Ve âḥirine نهایت ve پای ve پایان ve nazâ'irî ile işâret itmek. Vellâhu a'lem bi's-şavâb. (12)

مرا این نکته از استاد یادست

که نام او درین فن انتقاد ست

(13) Bu nûkte baña üstâdımdan maḥfûzdur ki ol 'amelüñ nâmı bu fende intikâddur. (14)

باسم سید

(15)

چو رانی دورم از کوی خود ای دوست

مرا راهی نما سوی خود ای دوست

(16) Ma'nâ-yı beyit: Çünkü ey dost beni kendü maḥallüñden uzak sürersin, baña (17) kendü ṭarafuña bir yol göster. Beyân-ı istiḥrâc: Lafz-ı مرا'da را lafzına tebdîl (18) ola مه olur. مه, eyyâm i'tibâriyle otuzdur. Otuz lisân-ı

Fārisīde سوسی'dür. (19) dimekle د mektübī murād olup cümle سید
olur. Temsīl, سوسی خود [4b] (1) dimekle dāl'a işāretdür.

Taʼrīf-i tahlīl (2)

اگر يك لفظ را بهر افاده
دو باره ساختی یا خود زیاده

(3) Eger bir lafzı ifāde-i isim içün iki pāre yāhūd ikiden ziyāde mücezzā idesin. (4)

بجز تحلیل نام این عمل نیست
اگر آرم مثالش بی محل نیست

(5) Bu ‘amelūn ismi taḥlīlden ğayrı degüldür. Ya ‘nī nāmına taḥlīl dirler ve eger misāl īrād (6) olınsa bī-mahal degüldür.

باسم حامد

(7)

زهی عیشم یکی در صد ز زلفت
دلم را شادئ ببعد ز زلفت

(8) Ma‘nā-yı beyit: Taḥsīn ‘ayşime ki senüñ zülfünden ötürü birisi yüzdedür.
 (9) ya‘nī bir ‘ayşim yüz ‘ayş mertebesindedür ve göñlüme bī-ḥad sürür
 senüñ zülfündendür. (10) Beyān-ı istiḥrāc: دل’üñ mürādifi احشا’dür. شادی
 kelimesi taḥlīl olunup (11) احشا’da olan دى’ييدى’e tebdīl olma. دى’امس’dür
 bī-ḥad olıcaḵ (12) ام ḵalır. حام olup زلف’den murād dāl-ı mektübī olıcaḵ حامد
 hāsıl olur. (13) Beyān-ı temsīl: شادی iki pāre kılınmadadır.

der-Ta^ʿrīf-i terkīb (14)

ز الفاضی کہ شد مشہور باہم
جو آید لفظ موضوع فراہم

(15)

از ان لفظت نظر بر معنی افتاد
بود تر کتب نامش نزد استاد

(16) Çünkü birkaç lafız ki kelimât olmak üzere meşhûr ola, sonra bir yere gelüp lafız-ı (17) müfred olup bir kelime i 'tibâr olına ve ol kelimedden dağı senüñ nazaruñ (18) ma'nāya ola, bu 'amelüñ üstād katında nāmı terkîbdür.

باسم امان

(19)

دلا از دفتر دانش حذر کن
مدام اوراق مستانرا نظر کن

[5a] (1) Ma'nā-yı beyit: Ey gönül, defter-i dānişden hāzer eyle, dā'imā evrāk-ı mestāna nāzar eyle. (2) Beyān-ı istihrāc: Lafz-ı اوراق taḥlīl olup راق lafz-ı مست ile terkīb olucaḡ (3) راقمست olur. Lafz-ı ام rāqīm ve kitāb olucaḡ امان ḥāşıl olur. Beyān-ı temşīl: (4) راق ile مست bir yere gelüp terkīb olup ma'nā-yı راق murād olınmasındadır.

Ta'rīf-i tebdīl (5)

چو شد بعض حروف از يك تصرف
بغير آن بدل زد بی توقف

(6) ma'nāsınadır. Çünkü ba'zı ḥurūf bir taşarrufdan gide, ol ḥarfūn (7) yerine bir ḡayr bī-bedel vaż' eyle bī- tevaḡḡuf.

بنه تبدیل نامش کر در ان حال
زیاد نقطه باشی فارغ البال (8)

Ol 'amelūn ismini tebdīl vaż' eyle (9) ve ol ḥālde nokṭasından fāriḡu'l-bāl ol. Ya'nī nokṭası daḡı isḡāṭ (10) it dimekdür.

بنام شاه بابر

(11)

هوایت در درون سینه جا کرد
دلم را همچو صبر اول هبا کرد

(12) Senūn 'aşḡ u muḡabbettūn derūn-ı sīnede mesken itdi. Ol şabrı (13) hebā itdūḡi gibi ḡönlümü daḡı evvel hebā itdi. Beyān-ı istihrāc: diḡi mūrā(14)diḡi ḡibā'ur. Evveli hebā ola, murād isḡāṭdur, şa ḡalur. صبر'uñ evveli هبا ola (15) ya'nī صبر'da şād-ı mektūbī هبا lafzına mübeddel ola, هبا olup cümlesi (16) Vech-i temşīl: Ma'lūm beyāna ḡācet yokdur.

A'māl-ı taḡşīlī (17)

شدم در شرح تسهیلی چو در سنج

کشایم بهر تحصیلی سر کنج³

(18)

بدان کاقسام تحصیلی درین فن

نه آمد نام بشنو هر يك از من⁴

³ Teshilinin şerhinde nasıl inci tarttıysam; tahsilî için hazinenin sırrını çözeyim.

(19)

يکي تنصيص دان يعنى که تصريح
دکر يک تسميه انکاه تلميح⁵

د کر تصحيف و تشبيه و کنایت
ترادف نیز ای صاحب درایت⁶

[5b] (1)

وزان پس اشتراکست و حسابی
کنم شرح همه کر رخ نتابی⁷

(2) Ta'rif-i tanşîş (3)

هر آن لفظی که شد نفسش اراده
لقب تنصيص و تخصيص اش نهاده

(4) Her bir lafız ki kendi nefsi irāde olına, anuñ laḳab-ı mevzū'ı tanşîş ve taḥşîşdür. (5)

باسم نیازی

(6)

نهد داغم بجان ای سیم غیغ
ببازی چون نهد خالی بر آن لب

(7) Cānıma dāğ ḳor ol sīb-ḡabḡab olan dilber. 'daḡ' de olan mīm جان lafzına (8) merhūndur. Lu'b ve bāzī ile ḳünki ol leb üzere bir ḥāl vaż' ider. Ḡabḡab, (9) 'Arab ve 'Acem isti'māl ider. Maḥbūblaruñ zeḳanı altında yumru olan et pāresine (10) dirler. Güzellerüñ muḥassenātından 'add olunur. Beyān-ı istiḥrāc: بیازی lafzınuñ lebi bā'dur (11) لعب ile bā'nuñ üstüne bir nokṭa vaż' olına, nūn olup kendisinüñ nokṭası (12) جان'a ḳonula. جان'dan murād vasat'dur. بیازی lafzınuñ vasaṭı bā ve elif ve zā'dur. (13) Bu üç ḥarfda nokṭa ḳabul idici ancak bā'dur. Bir nokṭa daḡı gelicek با olur. (14) Bu üç lafzı بیازی lafzına münḳalib olup ism-i maḳşūd ḥāşıl olur. (15) Beyān-ı temşil: Lafz-ı بیازی zıkr olunup nefsi irāde olınmasındadır. (16)

⁴ Bil ki bu fende tahsılının kısımları dokuzdur. Her birinin adımı benden dinle.

⁵ Birini tansîs bil, yani tasrîhdir. Bir diğeri tesmiye ve sonra telmîh.

⁶ (Şerhte bu beyit eksiktir.) Ey dirayet sahibi! Diğerleri tashîf, teşbîh, kinâyet ve de terâdüftür.

⁷ Ve ondan sonra iştirāk ve hisâbidir. Eger yüz çevirmezszen hepsini şerh ederim.

Ta'rif-i tesmiye (17)

زاسم حرفی ار صاحب معنی

مسمی خواست یا اسم از مسمی

(18)

بود این هر دو صورت نزد جمهور

باسم تسمیه موسم و مذکور

(19) Eger şâhib-i mu'ammā bir harfūn isminden müsem mā murād ide, yaḥūd müsem mādan isim [6a] (1) murād ide. Bu iki şüret cumhūr kıatında tesmiye ismiyle mezkūr ve mevsūmdür.

Temsil-i evvel

باسم حسام (2)

دلم بیخود شد از ذوق کلامش (3)

جز اول حرف نشنید از سلامش

(4) Ma'nā-yı beyit: Ol maḥbūbuñ kelāmı zevkınden gönül bī-ḥod oldı ve anuñ selāmından (5) evvel harfden ğayrı işitmedi. Beyān-ı istiḥrāc: Dilūñ mūrādifi حشا'dur. Lafz-ı (6) حشا bī-ḥod ola ya'nī gönülsüz olup şīn sākıt olıcaḳ ḥa ḳalur. Tesmiye tarīkıyla (7) isimden müsem mā murād olındıḳda ḥ ḥāşıl olur. Lafz-ı (8) حشا bir cüz'i sel ve bir cüz'i am murād olup sel lafzından evvel harf-ı sīn'dür, (9) am işidicek sam olur. Cümle ism-i حسام ḥāşıl olur. Beyān-ı temşil: حشا'dan şīn (10) isḳāt olınup ḥa ḳalduḳda ḥa isimdür, müsem mā'sı ḥ'dur. İsimden müsem mā irād (11) olındı. Vellāhu a'lem bi's-şavāb.

بنام غیبی

(12)

مرا پیوسته باید زان جفاکیش

غم بیحد و بیحد بردل ریش

(13) Baña muttaşıl ğam-ı bī-ḥad gerekdür ol cefā-kīşden ve daḥı bī-ḥad ğam gerekdür dil-i mecrūḥ üzere. (14) Beyān-ı istiḥrāc: Ğamuñla bī-ḥad ola ya'nī ğāyetsiz ola, ğ bākī ḳalur. Andan isim (15) alduḳ ğayn melfūzī oldı. Ol ğayn bī-ḥad ola ya'nī ḥaddi bā ola ğayb olur. (16) دل ریش yā-yı mektübīdür, ğayb lafzı ı üzere olıcaḳ ğaybī ḥāşıl olur. Beyān-ı temşil: (17) Ğayn-ı mektübīden ğayn-ı melfūzī irāde olınmadadır.

Ta'rif-i telmih (18)

چو لفظی را که در جا هست مشهور

دکر مسطور نبود هست مذکور⁸

(19)

نشان دادی بود تلمیح نامش

بشرط شهرت جا و مقامش⁹

[6b] (1) Telmîh iki kısımdır. Bir kısmı, bir lafız ki her yerde meşhûr olur, ol lafız zıkr olunup (2) meşhûru ahz olunmağdur. Kısm-ı âheri, lafz meşhûr olmaya lâkin mezkûr olan lafza nişân (3) verici ola. Kısm-ı evveldendür meşelâ seb‘a-yı seyyâre ki bu beyit anları câmi‘dür: (4) Kâmerest ü ‘Utârid u Zühre, Şems, Merrih, Müşteri, Zühâl. Her birinden harf-i âhir murâd (5) olunur. Farzan ل, ح, ی, د, ه, س, ح, ی, ل bunlar murâd olur. Ve bu yedi harfdan (6) seb‘a-yı seyyâre murâd olındığı gibi. ل leyle, ز rûze, م yevme işâret olunur. (7) Ve yek-şenbih ل, dü-şenbih ي, ب, se-şenbih ي, ج ve çehâr-şenbih ي, د ve penc-şenbih (8) ي, ه ve cum‘a و ve şenbih ي, ز işâret olduğu gibi. Ve dağı esmâ-yı burûc on ikidir. (9) Hamel, Şevr, Cevzâ, Serţân, Esed, Sünbüle, Mîzân, ‘Akrab, Kavş, Cedy, (10) Delv, Hût. Hamel’e sıfır, Şevr’e bir ‘aded, Cevzâ’ya iki ‘aded, Hût’a varınca. Hût’un işâreti (11) on birdür.

Temşil-i kısım-ı evvel

باسم علی

(12)

بخورشید فلک اکنون مهی کو

که باشد مشتبه تر زان پری رو

(13) Şimdi kanı bir meh ki hûrşîd-i feleke ol perî-rûdan ziyâde müştebeh ola! Murâd-ı (14) istifhâm inkârîdür. Beyân-ı istihrâc: بخورشید üñ lisân-ı ‘Arabda mürâdifî (15) عین'dur. عین'dan müsemmâ murâddur. مه, ‘aded i‘tibâriyle otuzdur, murâd lâm'dur. (16) İmdi ‘ayn ile lâm پری lafzından تر lafzına müşâbih olan-ki پر’dür. پر’e (17) tebdîl ola ism-i علی hâşıl olur. مه'den lâm ahz olunmada.

Temşil-i kısım-ı (18) dovvom

باسم امین

(19)

دعا کردیم نشنید آن سهی قد

ز قول سامعان آن مدح بیحد

⁸ Bir kelime ki bulunduğu yerde meşhurdur, ayrıca yazılı değil, sözü edilendir...

⁹ İşâret etmek, onun adı telmîh olur. Yeri ve konumu meşhur olmak şartıyla.

[7a] (1) Du'â itdük, ol sehî-kad kavî-i sâmi'ândan ol medh-i bî-haddi işitmedi. (2) Beyân-ı istihrâc: Bir kimesne du'â itse sâmi'ân âmîn dirler. آمین lafzından (3) medh-i bî-had mesmû' olmasa آمین kalur. Zîrâ medh-i bî-had med'dür. Med'den murâd hemze'nün (4) meddidür. Kavî dinölüp آمین lafzı ahz olmadadır.

Ta'rif-i taşhîf (5)

چو در لفظی تصرف کرد عاقل
کز ان شد صورت آن لفظ حاصل

(6)

بود تصحیف و ان در حین تعلیم
بوضعیء بجعلی یافت تقسیم

(7) Çünkü 'âkıl bir lafızda taşarruf eyleye, ol taşarrufdan ol lafzuñ şüreti (8) hâsıl ola. Ol 'amel taşhîf olur ve bu 'amel hîn-i ta'lîmde vaz'î (9) ve câ'lî ile. Ya'nî 'amel-i taşhîf iki kısım olur. Bir kısım vaz'idür (10) ve bir kısım da ca'lîdür.

Ta'rif-i taşhîf-i vaz'î (11)

کر ان صورت بلفظی یافت تحصیل
که مفهومش بود تشبیه و تمثیل

(12)

بود تصحیف وضعی نزد اصحاب
کنم تمثیلش از بهر تو دریاب

(13) Eger ol şüret bir lafz se[be]biyle taşhîl olursa ol lafz-ı muhaşşaluñ (14) müfhl[ü]mü teşbîh ve temşîl ola. Aşhâb-ı mu'ammâ katında bu 'ameluñ ismi taşhîf-i (15) vaz'idür. Anuñ temşîlini eylerim senüñçün aña.

باسم قاسم

(16)

خوش اندم کز پی رفع حجابش
کشم يك گوشه هر دم از نقابش

(17) Ol-dem hoşdur ki ol maḥbūbuñ hicābını ref' içün niḳābından (17) her dem bir köşe çekerim. Beyân-ı istihrâc: کشم lafzı (19) lafzından yek köşe ola. نقاب'uñ bir köşesi nūn'dur, keşide olıcak, [7b] (1) nūn isḳāt olıcak. Bir köşesi dahı bā'dur, کشم lafzında kāf teşbîh olup (2) شم gibi dimek olur, شم gibi med'dür. نقاب'da ب lafzına tebdîl olıcak isim-ı (3) maḳşūd hâsıl olur. Vech-i temşîl: Kāf-ı teşbîh ile شم lafzını سم lafzına tebdîldür. (4)

Ta'rif-i taṣḥīf-i ca'li (5)

اكر تصحيف الفاظ و عبارات

بمحو نقطه باشد يا باثبات

(6)

مران تصحيف را جعليست عنوان

بدین نامش همی دان و همی خوان

(7) Eger elfāz ve 'ibārātuñ taṣḥīfī maḥv-ı nokṭa yāḥūd işbāt-ı nokṭa ile ola, (8) ol taṣḥīfūñ 'unvānı ca'līdür, ya'nı ol taṣḥīfe ca'lī dirler. Bu nāmle bil ve bu nāmle oḳu. (9)

باسم شمس

(10)

نویسم بر رخ مه نام جانان

شود چون صفحه سیمش زرافشان

(11) Cānānuñ ismini mehūñ ruḥı üzere yazarım ya'nı yazarsam, ol dilberūñ (12) saḥḥa-yı sīmı gibi zer-efṣān olur. Beyān-ı istiḥrāc: سیمش lafzı taḥlīl olup (13) ki sīn'dür, zer-efṣān olıcak, nokṭalar peydā olup şīn-i mektūbī (14) ḥāşıl olur. lafzı daḥı zer-efṣān ola, ya'nı şīn'üñ nokṭaları (15) şaşıla (16) olınup ve şīn'den nokṭalar maḥv olup sīn olmadadır.

Ta'rif-i teşbīh (17)

اكر لفظی شوی حرفی طلبکار

که باشد معنی انرا نمودار

(18)

بود تشبیه نامش و استعاره

بدین عنوان دراید در شماره

(19) Eger bir lafzı bir ḥarfle ṭalebkār olursuñ ki ol lafzuñ ma'nāsı ol ḥarfı [8a] (1) nümūdār ola, anuñ nāmı teşbīh ve isti'āre olup bu 'unvān ile (2) ḥiṭābet gelir ḡaflet olınmaya.

باسم اسد

(3)

دو چشم یار چون ابر بهاران

ز قتل عاقبت شد اشک باران

(4) Yâruñ iki çeşmi şehâb-ı bahārān gibi benüm katlimden 'ākıbet eşk-i bārān (5) oldu. Ya'nî eşk yağıdırıcı oldu dimekdür. Beyān-ı istihrāc: قتلم lafzı (6) taḥlīl olup bir cüz'i قتل ve bir cüz'i لم olup قتل lafzından 'ākıbet ki (7) tā'dur, لم lafzına tebdīl ola قلم ḥāşıl olur. Teşbīh tarīkıyla قلم'den elif (8) murād olup lafz-ı شد, eşk-i bārān olıcaқ سد kālup cümle اسد olur. (9) Beyān-ı temşīl: قلم'den elif aḥz olunmadadır.

Ta'rif-i kināyet (10)

اكر لفظی بمفهومى برى پي
که باشد غير موضوع له و ی¹⁰

(11)

وزان مفهوم خواهی ای خردمند
تو لفظی را که بهرش وضع کرد [ن]د¹¹

(12)

چنین دارم زاستادان روایت
که این قسم نخستست از کنایت¹²

(13)

ور از لفظی شوی لفظی طلبکار
که زان مفهوم دان نبود ترا کار¹³

(14)

چو بر اعمال سابق نیست مبنی
بود ان از کنایت قسم ثانی¹⁴

(15) Temşīl-i kışm-ı evvel

باسم نویان

(16)

شده سوک فلک بهر کدایان¹⁵

زرنک آسمان اخر نمایان¹⁶

¹⁰ Eğer bir lafız mefhumuyla uzaklaşırsa, yani o asıl bağlamdan farklı olur.

¹¹ Ey akıl sahibi! Ve o anlamdan bir lafız istersin ki o amaçla koydular.

¹² Üstadlardan böyle rivâyet sahibiyim ki bu kısım kinâyetten ilkidir.

¹³ Eğer bir kelimeden başka bir kelimeyi ararsan ki o anlamdan çıkan bilgi seni ilgilendirmez.

¹⁴ Çünkü geçen amel üzerine kurulu değildir, o kinâyetten ikinci kısım olur.

¹⁵ سوک: سوک

¹⁶ Feleğin dilenciler için yas tuttuğu, nihayet göğün renginden belli oldu.

(17) Beyān-ı istihrāc: رنگ lafzınuñ mürādıfı لون'dür. Zīrā (18) mefhūm لاون devr olıcak نول olur. نمایان lafzı (19) tahlıl olınup bir cüz'i نما ve bir cüz'i یان olur. Bu kerre demek olur ki نول [8b] (1) lafzınuñ āhırını یان göster, lām lafız یان'a tebdıl olıcak نویان hāşıl olur. (2) Beyān-ı temşıl: اسمان'dan mefhūm دور olmadadır.

Temşıl-i kısıp-ı şānı

باسم دارا

(3)

قدت شد ساکن دل بر سر راه

کرفتم بر تو کاه جلوه ای ماه¹⁷

(4) Beyān-ı istihrāc: قد'dan kināyet ٲarıkıyla mürād elif'dür. دل lafzınuñ sākini (5) lām'dur. Elif olıcak دا hāşıl olur. راه tesmiye ٲarıkıyla را olup (6) ya'nı müsem mādan isim irādesiyle. İmdi cümlesi دار olur. Vech-i temşıl: (7) ساکن دل dinilüp lām irāde olınmadadır.

Ta'rif-i terādūf (8)

چو باشد در لغت ای صاحب فن

دو لفظ از بهر يك معنى معين

(9)

تو از ديكر يکى خواهى ديكر يك

ترادف باشد آن بى شبهه و شك

(10) Ey fenn-i mu'ammāya 'ārif olan. Çünkü luğatda bir ma'nā için iki lafız mevzū' (11) ve mu'ayyen ola, sen birisinden āhiri taleb ve irāde idesin. Bu 'amel (12) şübhe ve şeksiz 'amel-i terādūf olur.

باسم اسد

(13)

مراد رهرو عشق از تـك و پوى

بود اسباب درد ای عافيت جوى

(14) Rehrev-i 'aşkuñ tek u pūdan mürādı esbāb-ı derddür ey 'āfiyet tālubi olan (15) kimesne. Beyān-ı istihrāc: اسباب lafzı iki cüz'e tahlıl olınup bir cüz'i (16) kimesne ve bir cüz'i باب olmuştur. درد lafzında باب ma'nāsına olan lafız 'dur. Lafz-ı (17) اس anuñ mekânına gelicek اسد hāşıl olur. Beyān-ı temşıl: Bir ma'nānuñ (18) iki lafzı oldu. Biri باب ve biri در. در zikr olınup در mürād oldu. (19) Vallāhu a'lem bi's-şavāb.

¹⁷ Ey sevgili! Boyun yolun başında gönül sakini olduğu zaman, sana doğru yöneldim.

Ta'rif-i iştirāk [9a] (1)

ز لفظ ار معنی منظور باشد
که غیر از معنی مذکور باشد

(2)

باسم اشتراکش ساز موسوم
اگر باشد حقیقی آن دو مفهوم

(3) Eger bir lafızla bir ma'nā manzūr ola bir vecihle ki ol manzūr olan ma'nā
(4) ma'nā-yı mezkūruñ ġayrı ola, ya'nī bir lafzuñ iki ma'nāsı olup (5)
ma'nā-yı mu'ammāyide bir ma'nā içün sevķ olınmışken istihrāc-ı
mu'ammāda (6) ma'nā-yı āhır murād olına. Bu 'amel 'amel-i iştirāk ile
mevsūm olur (7) eger ol iki ma'nānuñ ikisi de...

Bu maḥalde bir kâğıd miḡdārı noḡşānı vardır.¹⁸

¹⁸ Müstensihin bu notundan da anlaşılacağı üzere, şerhin bir varağı eksiktir. Ana metinden hareketle 8 beytin şerhinin eksik olduğu görülmektedir. Bu beyitler şöyledir:

مهی که آمد حریم قدس جایش
فرشته سر نهد در زیر پایش

(O güzel ki geldi kutsal mekân onun yeridir; melek onun ayağının altına baş koydu.)

Ta'rif-i a'māl-i hisābī

عددا هر یکی منظور یابی
بود محسوب از اعمال حسابی

(Her nerede sayıyı görürsün; hisabî amellerden sayılır.)

بشرح آن عملها کامده پنج
فشانم کو هر از کلک کهر سنج

(Beş olan o amellerin şerhi ile cevher saçan kalemde inci saçırım.)

Taḡsīm-i evvel

چو آمد مندرج ز اسمای اعداد
یکی در نظم و یادت زان عدد باد

(Çünkü biri nazımda, sayıların isminlerden saklı olandır ve düşüncen o sayıdan olsun.)

کسی کامد درین فن واضع اسم
نهاد اسلوب اسمی نام این قسم

(O kimse -ki bu ilimde isim verendir-, bu kısmın ismini üslûb-ı ismî koydu.)

ولی باید که از من در پذیری
کز ان اسم اسم دیگر را نکیری

(Ama benden kabul etmen gerekir ki o isimden başka ismi almamalısın.)

چرا کان هست داخل در ترادف
حسابی خوانیش باشد تعسف

(Çünkü o terādūf'e dahildir, onun hisabî sayılması üzücü olur.)

باسم نقی
چو شد باخار همدم در چمن کل
نمی آید دیگر در چشم بلبل

(Çünkü sonunda gül ile çemende hemdem oldu; bûlbûlün gözüne başka bir şey gelmez oldu.)

(8) ... mektüb aldık ve ğayn-ı mektübiden tesmiye tarîkıyla ğayn-ı melfûzî aḥz (9) olup ğayn lafzınıñ gözi bir noḳtadan mā'adāsıdır, فی lafzuna (10) tebdîl olıcak bir noḳta ḥāşıl olur. فی lafzı قی olur. Cümleden ism-i (11) maḳşûd ḥāşıl olur. Beyân-ı temşîl: هزار'den هزار, هزار'dan biñ (12) murād olunmadadır.

باسم کیا

(13)

ده این مستی ز چشمت دست داده

دل مسکین مارا یان باده

(14) Senüñ çeşmünden müyesser olan mestligi ver bizim miskin göñlümüze yāḥūd (15) bādeden ver. Beyân-ı istiḥrâc: کاف-ı mektübîdur. یاز lafzı (16) ile olıcak یازده olur. یازده Fārisîde on birdur. On yā'dur. (17) Bir elif'dür. Cümle کیا olur. Beyân-ı temşîl: یازده lafzından on bir murād (18) olup yā istiḥrâc olunmadadır.

Ta'rif-i kısm-ı dovvom (19)

ورا ز بعض حروف افتاد مقصود

ز اعداد آنچه موضوع له اش بود

[9b] (1)

بجز اسلوب حرفی نام دیگر

برو اطلاق کردن نیست در خور

(2) Eger ba'z ḥurūfdan maḳşûd a'dāddan ol ḥarfūñ mevzū'un lehī maḳşûd (3) olsa, üslûb-ı ḥarfî nāmından ğayrı aña isim ıtlâḳ itmek lâyıḳ ve sezā (4) degüldür. Zîrā bu 'amele üslûb-ı ḥarfî deyü isim vaz' olunmışdur.

باسم ادم و شاهم

(5)

بسوی ان مه شیرین شمائل

اکر ایم بسوزد نیمی از دل

(6) Eger ol meh-i şîrîn şemā'il olan maḥbûb tarafına gelürsem göñlüñ nişfını (7) yaḳar. Beyân-ı istiḥrâc: İsm-i ادم, lafz-ı ایم'de دل ki ی'dur. Murād ol (8) yā'dan ondur. On Fārisî'de ده'dur. ده iki ḥarfden mürekkebdür. Birisi (9) ° gidicek dāl-ı mektübî bâḳî ḳalup ادم zuḥûr ider. Beyân-ı temşîl: Yā'dan (10) ده murād olmadadır. Beyân-ı istiḥrâc: İsm-i شاهم budur ki مه lafzınıñ (11) mürādifi شهر'dür. Tarf-ı شهر şîn-i mektübîdur. İstiḥrâc-ı evvel gibi dāl (12) yanıcak ادم olup, cümlesi شاهم olur.

Ta'rif-i kısım-ı seyyom (13)

اکر اوصاف فردی را ز افراد¹⁹

شمردی و ان عدد در خاطر افتاد

(14)

بجز اسلوب احصایی مخوانش

که این شد نام نزد همکنانش

(15) Eger efrâddan bir ferdüñ evşâfını hisâb iderseñ ve ol hisâbdan (16) hâtırda 'aded vâkı' ola, aña üslûb-ı ihşâyiden gayr okuma ki cümleden (17) katında aña nâm, üslûb-ı ihşâyîdür.

باسم نور

(18)

شود ریش دلم ای شوخ ساحر

زنوک غمزہ ات ده بیست آخر

(19) Benüñ riş ve mecrûh olan gönülüm ey şûh sâhir, senüñ gamzeñ ucundan [10a] (1) âhir iki yüz olur. Beyân-ı istihrâc: نوک lafzının âhiri ki kâf'dur, (2) Murâd râ-yı mektûbîdür. Kâf, râ'ya (3) tebdîl olıcağ نوک olup isim-i maqşûd hâşıl olur. Beyân-ı temsîl: (4) Oldur ki نوک lafzında kâf, ta'dâd i 'tibâriyle râ'ya tebdîl olındı. (5)

Ta'rif-i kısım-ı çehârum (6)

ز معدودات چون يك فرد مشهور

که در فردی ز اعدادست محصور

(7)

بقصد ان عدد در نظم آری

کن آن اسلوب را نام انحصاری

(8) Çünkü bir ferd ma'dudât-dan meşhûr ola ki ferd olmada a'dâd (9) maşşûrdur. Ol 'aded kaşdıyla nazm ve 'ibârete getürürsin, ol üslûba (10) nâm-ı inhişârî ile.

اسم زکی

(11)

ایا سیاره چرخ از شما کیست

که صد ره در جهان خونا به نکریست

¹⁹ افراد اوصاف: serhte bu şekildedir.

(12) Ey çarhuñ seyyāreleri, sizden kimdür ki yüz yol cihānda hūnābe ağlamadı. (13) Murād-ı istifhāmī inkārīdür. Beyān-ı istihrāc: Seyyāre-i çarh yedidür. (14) Yediden murād z'dür. شما از شما, کیست, کی'dür. Zā, کی lafzıyla olıcağ (15) زکی hāşıl olur. Beyān-ı temşil: Seyyāre olan kebākib yedidür. Ya'nī (16) yedi kevkebe maḥşūrdur. Seyyāreyi zikr idüp yedi murād olındı. (17)

Ta'rif-i kısım-ı pencom (18)

یکی زارقام هندی شد چو معلوم

طفیل انجه بهر اوست مرقوم

(19)

زنسبت نامش ار مرقوم کردد

باسلوب رقم موسوم کردد

[10b] (1) Erkām-ı hindīden çünki birisi meşhūr ola, anuñ içün merķūmdur ol (2) şey-ki anuñ tufeylidur. Eger merķūm olursa nisbetden anuñ nāmı üslub-ı (3) raḡam ile mevsūm olur.

باسم فیروز

(4)

چو در نیمی زابروی تو دیدم

ندیدم دور سرهای وی از هم²⁰

(5) Beyān-ı istihrāc: در lafzınuñ mūrādıfı ابرو'dür. lafzından yarısı ki (6) ol'dür lafzına tebdıl ola فیرو olur. Ol ebrūnuñ başları ki biri (7) birinden dūr olmaya, bu şekil √ peydā olur. Erkām-ı hindīde ol şekil (8) yedi 'aded içün olması ma'lūm olmağla murād zā-yı mektūbīdür. Cümlesinden (9) nām-ı hāşıl olur. Beyān-ı temşil: Hācibānuñ biri birinden dūr olmamasından (10) yedi murād olmadadır.

A'māl-ı tekmlī (11)

چو تسهیلی و تحصیلی بیان یافت

بباید سوی تکمیلی عنان تافت

(12)

بدان ای دانش از غیرت شده سلب

که آن تألیف اسقاط آمد و قلب

²⁰ Çünkü senin ebrularından yarısını gördüm; onun başlarını birbirinden uzak görmedim.

(13) Çünkü teshîlî ve taḥṣîlî beyân buldı tekmîlî tarafından 'inân çevirmek lāyık ve sezâdur. (14) Ey senden ğayrıdan dāniş ve ma'rifet selb olan kimse. Bil ki a'māl-i (15) tekmîlî [te'lîf] ve isḳât ve ḳalb geldi, ve's-selām.

Ta'rif-i te'lîf (16)

چو بعضی را ز الفاظ پریشان

فراهم آوری تألیف میخوان²¹

(17)

ولی تألیف نزدیک اهالی

دو قسمت امتزاجی و اتصالی²²

(18)

چه باشد امتزاجی انکه دانا

بلفظی جا کند لفظی دکر را²³

(19)

کدامست اتصالی ای هنرور

قرین کردن بلفظی لفظ دیگر²⁴

[11a] (1) Kısm-ı evvel

باسم یاریک

(2)

اگر خواهی زدردم کردی آگاه

دو حرف از راز من دریاب ای ماه

(3) Eger benüm derdimden āgāh olmak dilerseñ ey māh, benüm rāzımdan iki ḥarf (4) añla. Beyân-ı istiḥrâc: راز kelimesi taḥlîl olunup bir cüz'i را oldı. را'dan (5) daḥı tesmiye ṭarîḳıyla müsemmə aḥz olındı. Rā'-yı mektûbî باب içre یارب olur. (6) Māh, eyyām i'tibāriyle otuzdur. Otuzdan murād يك'dür. Yā on, kāf (7) yigirmi olmak i'tibāriyle cümleden biri یاریک ḥāşıl olur. (8) Beyân-ı Temsîl: Rā'nuñ باب içre mekân tütmasındadır. (8)

Kısm-ı dovvom

باسم ادريس

(9)

²¹ Çünkü dağınık lafızlardan bazısını bir araya getirirsin, telîf oku.

²² Fakat telîf cumhur katında iki kısımdır: İmtizâcî ve ittisâlî.

²³ Ey bilgin kişi, imtizacî nedir? Bir lafzı başka bir lafzın içine koymaktır.

²⁴ Ey yetenekli kişi, ittisâlî nedir? Bir sözcüğe başka sözcük yakınlaştırmaktır.

نباید ای فلک کاری زمهرت
مرا خود هست ادباری زمهرت

(10) Ey felek, senüñ mihr ü muḥabbetinden bir kār gerekmez. Baña ḥod var idbār senüñ (12) mihrinden. Beyān-ı istiḥrāc: ادباری kelimesi üç cüz'e taḥlīl olmuşdur. (13) Biri اد ve biri با ve biri ری. İmdi اد lafzı ری ile demek olur, ادری ḥāşıl olur. (14) مهر'den şems i'tibāriyle murād sīn-i mektūbī (15) olıcaḡ ism-i maḡşūd ḥāşıl olur. Beyān-ı temşīl: Lafz-ı اد üñ (16) ری ile ittişālīdür.

Ta'rif-i isḡāt (17)

اگر سازی زلفظی پاره دور
بود اسقاط نامش نزد جمهور

(18)

دو قسم آمد ولی اسقاط بیشک
بود عینی یکی مثلی دکر یک

(19) Eger bir lafzuñ bir pāresini ol lafızdan dūr ve ba'īd düzesin ol [11b] (1) nāmı cümhūr-ı erbāb-ı fenn-i mu'ammā katında isḡāt ve bu isḡāt 'ameli iki kısım (2) üzredür. Birisine 'aynī dirler ve birisine mişlī dirler.

Kısm-ı evvel

(3)

اگر منقوص راتعین نمایی
دران لفظی کزوباید جدایی

(4)

بجز اسقاط عینی نیست چون نام
بتمثیلش کنم بهر تو اتمام

(5) Manḡūşdan murād isḡāt olınan cüz'dür. Ol manḡūşı cüdā oldıḡı (6) lafızda gösterirseñ anuñ ismi isḡāt-ı 'aynīden ḡayrı degüldür.

باسم جابر

(7)

نکردی کوش یک حرف ای ستمکار
زجان خسته و دلهای بیمار

(8) Ey sitemkār olan maḡbūb! Cān-ı ḡasteden ve bīmār olan ḡöñüllerden bir ḡarf (9) ḡūş itmedüñ. Beyān-ı istiḥrāc: جان lafzından bir ḡarf ḡūş olınmaya ki murād (10) nūn'dur, جا ḡalur. Ve بیمار lafzınuñ dilleri ḡūş olınmaya, بیمار'ın ḡönülleri (11) yā ve mīm ve elif'dur. İḡāt olıcaḡ بر bākī ḡalup cümlesi جابر

olur. (12) Beyân-ı temsîl: Menkûş ve sâkıt olan harflerüñ birisi nûn'dur, جان'dan sâkıt (13) olmuştur. Ve gene جان lafzından gösterilmiştir. Ve dahı بیمار lafzı buña kıyâs olına. (14) Vallâhu a'lem bi's-şavâb.

Kısm-ı dovvom (15)

اکر منقوص را سازی معین
نه در لفظی کزو خواهی فکندن
(16)

بنزد همکنان از خاص و از عام
مران اسقاط را مثلی بود نام

(17) Eger sâkıt olan harfî sâkıt olan kelimeden mu'ayyen durmayup gayrı lafızdan (18) ta'yîn olunursa aña ishkât-ı mişl dirler. Vellâhu a'lem bi's-şavâb.

بیان مونس

(19)

بود مجنون اسیر مهر جانان
گذشته از سر دل و ز سر جان

[12a] (1) Mecnûn cānānuñ mihr ü muhabbetine esîr oldı. Göñlü sevdāsından (2) ve cānı sevdāsından geçdi. Beyân-ı istihrâc: Lafz-ı مجنون dil sevdāsından (3) geçdi, murād nûn'dur, مجون kaldı. Ser-i جان'dan murād cîm'dür, andan dahı (4) geçdi مون kalur. murād şems i'tibâriyle sîn-i mektûbîdür. (5) Cümlesinden isim-i maşşûd hâşıl olur. Beyân- temsîl: مجنون lafzından (6) sâkıt olan nûn ve cîm kendiden ta'yîn olunmayup lafz-ı âhirle ta'yîn (7) olmasındadır. Zîrâ nûn سر دل dimekle ta'yîn olındı. (8) Ve cîm سر جان dimekle ta'yîn olındı.

Ta'rîf-i kalb (9)

چو وضع لفظ را سازی مغیر
بجز قلبش نباشد نام دیگر
(10)

ولیکن قلب باشد بر سه اسلوب
بود تعریف هر اسلوب مطلوب

(11) Çünkü lafzuñ vaż'mı tağyîr idüp tertîbini bozasın bu 'amelüñ (12) nāmı kalb olur. Velâkin kalb üç üslûb üzeredür ve her üslûbuñ (13) ta'rîfî maţlûb olmağla beyân olınsa gerekdür.

Ta'rif-i akşām-ı selāse (14)

چو بر ترتیب لفظی را دهی دوز

بقلب کل شود موسوم فی الفور²⁵

(15)

دگر یابد نه بر ترتیب تعبیر

کنند از وی بقلب بعض تعبیر²⁶

(16)

ز الفاظ مرکب چون دوتارا

کنی بیقلب هر يك زیر و بالا²⁷

(17)

بقلب کلیش میدان ملقب

مثال جمله بنمایم مرتب²⁸

(18) Kısm-ı evvel

باسم میر حسین

(19)

زبخت بد نشود مارا منور

حریم دل از ان خورشید انور

[12b] (1) Ol hürşîd-i envere beñzer maḥbûbdan ḥarîm-i dil münevver olmadı ve bizim böyle (2) baḥt-ı bedligimizdendür. Beyân-ı istihrâc: حریم lafzı دل olıcak, ya'nî kalb-i küll (3) ola میرح olur. خورشید şems i'tibârîyle sîn-i mektûbîdür. Lâkin (4) tesmiye tarîkıyla sîn-i melfûzî olındı. Cümlesinden isim-i میر حسین ḥāşıl (5) olur. Beyân-ı temşîl: حریم lafzının kalbidür. Vellâhu a'lem bi's-şavâb. (6)

Kısm-ı dovvom

باسم برهان

(7)

شدم روزی بکوی آن دلفروز

دلم از پا در آمد در همان روز

²⁵ Çünkü bir lafzı (harfleri) tertiple döndürürsün, bu hemen kalb-i küll diye adlandırılır.

²⁶ Diğerini düzensin değiştirmek gerekir. Onu kalb-i ba'z diye adlandırırlar.

²⁷ Mürekkep lafızlardan her birini (harflerini) değiştirmeden alt üst, iki kat gibi edersin.

²⁸ Bil, o kalb-i küllî ile lakaplanmış. Tümünün örneğini tertipli göstereyim.

بتمثیلش کنم توضیح و تبیین³³

(8)

باسم علا

(9)

اگر لبهای لعل آن مه کشاید

بخنده دل ز مشتاقان رباید

(10) Eger hānde sebebiyle ol māh, la'l olan leblerini açarsa müştâkların (11) gönlünü kapar. Beyān-ı istihrāc: 'alayha'dan murād 'ayn ile lām'dur. (12) İkisi-de sākindür. 'alayha lafzıyla meftūh olındı, 'alay oldu. (13) مشتاقان kelimesinüñ dili elif'dür, cümlesi علا olur. Beyān-ı temsîl: (14) 'Ayn ve lām sākin iken müteharrik kılındı.

Kısm-ı dovvom

باسم علی

(15)

مزن سنك جفا هر چند مستی

بران مرغی كه بالش را شكستی

(16) Her çend ki mestsin, cefā t̄āşını urma ol murğa ki anuñ bāl ü (17) perini şikeste eyledüñ. Beyān-ı istihrāc: بران kelimesi taḥlîl (18) olunup bir cüz'i olmuştur. بر lafzınuñ mürādifi 'alay'dur. (19) بالش kelimesi daḥı taḥlîl olındı iki cüz'e. Bir cüz'i 'alay'dur ve bir cüz'i [13b] به olmuştur. بر lafzınuñ mürādifi 'alay'dur. بالش kelimesi daḥı taḥlîl olındı (2) iki cüz'e. Bir cüz'i 'alay'dur ve bir cüz'i 'alay oldu. بالش lafzında şīn zāmīr (3) olup 'alay lafzınuñ lām'ını meksūr itdük demek olup 'alay (4) olup ism-i maḫşūd ḥāşıl olur.

Temsîl-i diğەر

باسم بدر

(5)

مرا پس مضطرب بود این دل زار

بدر دش یافت تسکین آخر کار

(6) Bizim bu dil-i zārımız ziyāde muḫtarib idi, āḫir-i kār ol maḫbūbuñ derdiyle (7) teskīn buldı. Beyān-ı istihrāc: بدرdesh lafzı taḥlîl olunup (8) bir cüz'i بدر ve bir cüz'i دش oldu. دش lafzında şīn zāmīr-i (9) gā'ib olup بدر kelimesine ircā' olıcaḫ بدر kelimesinüñ rā'sı (10) teskīn buldı demek olur. بَدَرْ

³³ Kuşkusuz onun adı tahrik ve teskin'dir. Örnekleriyle açıklayayım.

kelimesi بِرْ olup ism-i maḳṣūd (11) ḥāşıl olur. Temşîl: Dāl-ı müteḥarrikenüñ iskânındadır.

Ta'rif-i kısm-ı dovvom (12)

بتشديد ار كنى حرفى مقيد

ويا كردانیش دور از مشدد³⁴

(13)

بود تشديد و تخفيف اسم این نوع

کنم بهر تو تمثيل از سر طوع³⁵

(14)

باسم خيām

(15)

شود مكشوف زاهد قاف تا قاف

كر او باشانه افتد در مى صاف

(16) Kāfdan kāfa varınca zāhid meḳṣūf olur eger ol zāhid ṣāne ile (17) mey-i ṣāfa düşerse. Beyān-ı istiḥrāc: او lafzı ki meḳṣūf ya'nī (18) meftūḥ ola, او olup mūrādifi 'dur. شانه teşbīḥ ṭarīkıyla teşdīd (19) aḥz olunup یا lafzınuñ üzerine vaż' olındı. üñ mūrādifi [14a] (1) خمر'dur. Şāfī خم'dur. یا üstünde şeddesiyle خم lafzınuñ içine (2) düşicek خيām ḥāşıl olur. یا muḥaffef iken müşedded olmadadır. (3)

Temşîl-i kısm-ı dovvom

باسم اياز

(4)

زايām ای دل محزون تو آخر

شوى آيا سبك از ياد خاطر³⁶

(5) Beyān-ı istiḥrāc: دل محزون ki zā-yı mektūbīdūr, ايām lafzından āḥir ola (6) اياز olur. شوى آيا سبك dimekle teşdīdün isḳāṭına işāret (7) olunup ismi ḥāşıl olındı. Beyān-ı temşîl: ايدان teşdīd isḳāṭdadur. (8)

Kısm-ı sevvom

(9)

الف را كر دهى مد يا ستانى

³⁴ Eger bir harfî şeddeli kaydedersin veya döngüsünü şeddeden uzaklaştırırsın.

³⁵ Bu türün adı teşdīd ve tahfīf olur. Senin için içtenlikle örneklendireyim.

³⁶ Ey mahzun gönül! Zamandan, hatıralardan sonunda acaba hafifler misin?

بغیر مد و قصر اسمش نخوانی

(10) Eger elife med viresin yāhūd elifden meddi aḥz idüp (11) қағр idesin bu iki ‘amelüñ birine med ve birine қағр dirler.

باسم آدم (12)

(13)

یکی را بستر راحت شود جا
یکی را خون دل در زیر و بالا

(14) Birisine firāş-ı rāḥat olur cā ve maḳām; birisine ḥūn-ı dil zīr ü bālā(15)dadur. Beyān-ı istiḥrāc: یکی lafzından murād elif’dür. خون’un mürādifi ‘dür. (16) Cümlesinden ‘düm ḥāşıl olur.

Temşil-i kışm-ı dovvom

بنام احمد (17)

چو دل از پادر آمد ای دلفروز
نخواهد بود حاجتمند دل سوز³⁷

(18) Beyān-ı istiḥrāc: پا’nuñ mürādifi دل’dür. دل’üñ dili cīm’dür, mektübîdür. (19) edāt-ı teşbîh olmağla cīm gibi olan ḥarf ح olup ol ḥā [14b] (1) آمد lafzınuñ içinde ola, ‘düm ḥāşıl olur. Mısrā’-ı şānîde (2) مند دلسوز ola, ya’nî göñlüni yaқа, nūn sākıt olup ‘düm lafzı (3) bākî kalur. ‘düm lafzınuñ medde ḥāceti olmayacak ‘düm ḥāşıl olur. Beyān-ı (4) temşil: Elifüñ meddini isḳātdadur.

Ta’rif-i kışm-ı çehārum (5)

چو حرفی را وجود اندر کتابت
بود اما نباید در عبارت³⁸

(6)

تو سازی انچنان از رمز و ایما
که [کر]دد در عبارت نیز پیدا³⁹

(7)

ویا در هر دو جا حرفیست موجود
تو در لفظش کنی معدوم و نابود⁴⁰

³⁷ Ey gönül aydınlatan! Gönül yorgun düştüğünde, acı çeken gönül muhtaç olmayacak.

³⁸ Çünkü bir harf yazıda var olur, fakat okumada gerekmez.

³⁹ Sen öyle işaret ve ima ile yaparsın ki okumada tekrar ortaya çıkar.

(8)

بنزد عاقلان اكه از كار

نخست اظهار باشد ثانی اسرار⁴¹

(9) Temşîl-i kışm-ı evvel

باسم روح

(10)

زذرّه خویش را ببقدر تردید

چو خور باروی تو سنجیده کردید

(11) Çünkü âfîtab senüñ rûyuñla tartıldı, kendüyi zerreden bî-ğadr (12) gördü. Beyân-ı istihrâc: چو edât-ı teşbîh olup خور gibi demek, (13) خور'dur. lafzınuñ kalbine işâret olunup ism-i maqşûd ki (14) روح hâşıl olur. Beyân-ı temşîl: خور lafzı remz ve îma-ile hâşıl olurdur. (15)

Temşîl-i kışm-ı dovvom

باسم عمر

(16)

غم رویت کند تصویر جانم

ولی آخر نیاید بر زبانم

(17) Senüñ rûyunuñ ġamını benüm cânım taşvîr ider velâkin âhîr zebân ve lisân (18) üzere gelmez. Beyân-ı istihrâc: غم رو lafızlarınuñ taşvîri em'dur. (19) em lafzınuñ âhîri ki vâv'dur, zebâna gelicek عمر bâkî kâlır. [15a] (1)

Ta'rif-i kışm-ı pencom (2)

چو حرفی را كه آن عاری ز اشباع

بود بی بهره نكزاری ز اشباع⁴²

(3)

ویا بر عكس آن اینست مقبول

كه نام او بود معروف مجهول⁴³

(4) Kışm-ı evvel

باسم توران

(5)

⁴⁰ Veya her iki yerde (yazı ve okumada) harf mevcuttur, sen onun lafzını yok edersin.

⁴¹ Bu işten haberdar akıllı kişiler katında ilki izhâr, ikinci isrâr olur.

⁴² Çünkü işbâ'dan yoksun olan bir harfî, işbâ'dan mahrum geçirmezsın.

⁴³ Veya onun tam tersi. Makbul olan budur ki onun adı marûf ve mechûl olur.

بکویم باتو جانا آتش دل
که نبود پیش تو مجهول حاصل

(6) Cāna saña āteş-i dili söylerim-ki senüñ öñünde mechûl hâşıl olmaz. (7) Beyân-ı istihrâc: دل باتو, lafzıyla dîmekdür. (8) آتش'ün mürâdifi تار'dur. (9) işbâ' olıcak رآن olup mecmû'undan ism-i توران hâşıl olur. Lâkin تو'da işbâ' i'tibâr olınmışdur.

Қышм-ı dovvom

باسم شیر

(10)

ز شیرین کوهن اکثر چنان خواست
که اورا ریش باشد دل چو تن کاست⁴⁴

(11) Beyân-ı istihrâc: شیرین lafzında تن gibi olan ين lafzıdır, eksik olıcak (12) شیر bākî kalur.

Ta'rif-i kışm-ı şeşom (13)

چو با و جیم و زا و کاف تازی
به پی و چیم و ژى و کاف سازى⁴⁵
(14)

مبدل یا بعکس ای نیک فرجام
بجز تعریب و تعجیمش منه نام⁴⁶

(15) Қышм-ı evvel

باسم بدر

(16)

چو خاک پات را دریابم ای جان
پی هر دیده کیرم ذرّه زان

(17) Çünkü senüñ hāk-ı pâyini bulam ey cān, her dīdeden ötürü andan bir zerre (18) tutardım. Beyân-ı istihrâc: پا ki elif'dür, در lafzına mübeddel ola بدر hâşıl (19) olur. Ta'rib tārîkıyla pā-yı 'Acemīden bā-yı 'Arabīye naql olup بدر [15b] (1) olmışdur.

⁴⁴ Ferhat Şirin'i öyle çok istedi ki onu yara kaplasın, gönül beden gibi zayıflasın.

⁴⁵ Arapça bâ ve cîm ve zâ ve kâf'ı, pî ve çîm ve jî ve gâf yaparsın...

⁴⁶ Dönüştürsün veya tersine ey iyi akıbetli. Onun adı ta'rib ve ta'cîm'den başka değildir.

Kısm-ı dovvom

باسم پیر

(2)

شد از جا بیشتر دل‌های بیمار

(3)

چو زیر لب نمودی خال بسیار⁴⁷

(4) temmet

Sonuç

Şihâbüddîn Hakîrî, *Risâle-i Ziyâiyye* adıyla muamma ilminin tarif ve tasnifinin yapıldığı Farsça eserini 928 (1512-13) yılında kaleme almıştır. 144 beyit olan bu manzum eser, ismini tespit edemediğimiz bir şârih tarafından Anadolu Türkçesine tercüme ve şerhi yapılmıştır. Bu şerhe ait yalnızca bir nüsha tespit edilebilmiştir. Müstensih tarafından bir varağının eksik olduğu belirtilen bu nüshanın temel metin ile kıyaslandığında, bu eksik varağın 8 beyte tekabül ettiği görülmektedir. Ayrıca Farsça metnin hatime bölümünde yer alan 6 beyte bu şerhte yer verilmemiştir. Bu şekliyle şerhte 129 beyit

⁴⁷ Dudağın altında çok sayıda ben belirlediği zaman, hasta gönüller daha çok yerinden oldu. Bu şerhte yer verilmeyen ama ana metinde yer alan ve kitabın bitimini konu edinen 6 beyit bulunur. Bu beyitlerde şairin mahlası, eserin övgüsü ve bitim tarihine yer verilir. Bu beyitler şöyledir:

Hâtimetü'l-kitâb

درین فن قبل ازین چندین رسائل

رقم زد کلاک ارباب فضائل

(Bu ilimde bundan önce birkaç eseri, faziletli kimselerin kalemi yazdı.)

ولی اکثر زتعریفات مشهور

ز نقصان نیست خالی و زخلال دور

(Fakat çoğunlukla bilinen tanımlamalardan; eksikliklerden boş ve bozukluklardan uzak değil.)

حقیری اندرین نظم محقر

که بر لوح بیان آمد مصور

(Hakîrî, bu hor görülmüş nazımda ki beyân sayfasına tasvir edilerek geldi.)

بوجهی کرد تعریف عملها

که زائل گشت اکثر زان خللها

(Amelleri öyle bir surette tarif etti ki o bozuklukların çoğunu giderdi.)

Ṭārīḥ-ı naẓm-ı kitâb

پی تاریخ آن از عالم غیب

رسیده نسخه موزون بی عیب

(Gayb âleminden onun tarihinden sonra, kusursuz ve vezinli nüsha tamamlandı.)

قبول خاطر اهل هنر باد

بخوبی در همه عالم شمر باد

(Hünerli kimseler katında kabul olsun. Her âlemde güzellikle sayılsın.)

mevcuttur. Dönemine göre sade bir dille kaleme alınan şerhin istinsah tarihi 1155 (1742-43)'tir.

Hamdele, salvele ve sebep-i te'lifin yer aldığı Arapça bir dibace ile başlayan eserde, muamma türü tahsîlî, tekmîlî, teshîlî ve tezyîlî olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmaktadır. Hakîrî, Câmî'den farklı olarak tezyîlî'yi bir amel olarak ilave eder. Dört ana başlık ile bunlara ait alt başlıklar Farsça belirtilmiş olup, ilgili başlıklar altında Farsça beyitlere yer verilmiştir. Söz konusu beyitlerin Türkçe çevirilerinden sonra örnek ismin muamma çözümü yapılmıştır. Bazı yerlerde muamma türünün tarifinin yapıldığı beyitlerin tercümesi yapılmadan ilgili örnek beytin şerhine geçtiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- BİLKAN, Ali Fuat (2000), *Türk Edebiyatında Muammâ*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- DURMUŞ, İsmail (2020), "Muammâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 319-320.
- MİRZÂ MUHAMMED TÂHİR NASRÂBÂDÎ (t.y.), *Tezkire-i Nasrâbâdî*. (Hz. Vahîd-i Destgirdî), Tahran.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2020), "Muammâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 320-321.
- SARAÇ, M. A. Yekta (1995), "Emrî, Emrullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 164.
- ŞİHÂBÜDDİN AHMED B. NİZÂMEDDİN EL-HEREVÎ HAKÎRÎ (918/1512-13), *Risâle-i Mevlânâ Şihâbüddîn Hakîrî*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 2932-3, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihad (2019), *Divan Edebiyatında Tevhidler ve Muamma*, Ketebe Yayınları, İstanbul.
- YAZAR, Sadık (2011), *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.